

ERMENİ MESELESİ'NİN DOĞUŞUNDA VE GELİŞMESİNDE İNGİLTERE'NİN ROLÜ

*Dr. Erdal İLTER**

İngiltere'nin XVIII. yüzyıldan itibaren Doğu'yu ve İslâm Dünyası'nı elde etmek için yaptığı mücadelelerdeki durumunu tayin eden hususlardan birincisi, Hindistan'ın muhafazası kaygısı, ikincisi İngiltere'nin 90 milyondan fazla Müslüman tebaayı elde tutma çabası idi. Bu sebeplerle, XVIII. yüzyıl ikinci yarısından sonra İngiliz siyasetinin temelini, Doğu'da Hindistan, Batı'da ise Mısır oluşturmaktadır. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun "Sadık Tebaası" olarak bilinen Ermeni unsuru üzerinde güttüğü siyaset ve onun Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurmak için giriştiği diplomatik faaliyet, işte bu siyasî temele dayandırılmıştır.

1. Türk-İngiliz Siyasî İlişkilerinin Başlaması ve Gelişmesi (1097-1800)

İngilizler'in Türkler ile ilk temasları Anadolu Selçuklu Devleti zamanında, 1097 yılında kral William'ın oğlu Robert kumandasında Anadolu'ya gelen İngiliz Haçlı kuvvetleri vasıtasıyla olmuştur¹. Bu kuvvetler Türkler tarafından bozguna uğratılmışlardır. Böylece Haçlı Seferleri'nin başlamasıyla birlikte Türkler'e ait eserler yayınlanmaya başlanacak ve İngiltere'de Türk-İslâm düşmanlığının temelleri atılacaktır.

Osmanlı Türkleri ile İngilizler arasındaki ilk ilişki ise XIV. yüzyılda, 1396 yılındaki Niğbolu Meydan Savaşı ile başlamıştır². Osmanlılar'ı Balkan yarımadasından çıkarmak için Macar Kralı Si-

* Araştırmacı-Yazar.

1. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ondokuzuncu asır başlarına kadar Türk-İngiliz münasebatına dair vesikalar", *Bellekten*, Sayı: 51 (Temmuz 1949), s. 573.

2. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 573; Aynı yazar, *Osmanlı Tarihi*, I. Cild, 2. Baskı, Ankara 1961, s. 245.

gismund'un kumandasında toplanan kuvvetlere Huntington kontu John Holand tarafından idare edilen 1.000 kişilik bir İngiliz kuvveti de katılmıştır. Bilindiği gibi Yıldırım Bayezid bu savaşta büyük bir zafer kazanacaktır. Bu dev zafer, Osmanlılar'ın saygınlığını artıracak ve Balkanlar'daki durumunu güçlendirecektir.

Bu tarihten XVI. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin kopuk olduğu görülmektedir. Anılan yüzyılın sonunda 1578'de İngiltere, kendisini tehdid eden İspanya'ya karşı Osmanlı Devleti ile ittifak kurmak için Padişah III. Murad'a bir elçi göndermiştir³. Böylece ilk İngiliz elçisinin İstanbul'a gelmesi ile iki devlet arasında başlayan resmî ilişkiler ticarî menfaat üzerine kuruluyordu. Ancak verilen bütün imtiyazlara rağmen İngilizler'in Türkler hakkında pek iyi düşünmedikleri, ilk İngiliz elçileri olan William Harborne (1578-1588), Edward Barton (1588-1597) ve Henry Lello (1598-1607)'nun Londra'ya gönderdikleri raporlardan anlaşılmaktadır⁴. Bu raporlar sayesinde, İngilizler, Osmanlı Devleti hakkında etraflı bilgi edinmek imkânını buluyorlar ve Türkiye'de girişecekleri ekonomik ve siyasî teşebbüslerini bunlara göre ayarlamaya çalışıyorlardı.

XVII. yüzyıl boyunca Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin temelini yine ticarî imtiyazlar teşkil etmiş ve 1699'da Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasında İngiltere'nin rolü olmuştur. Genelde XVII. yüzyılda iyi olan Osmanlı-İngiliz ilişkileri, 1699'dan sonra da kuvvetini muhafaza etmiş ve XVIII. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür. 1701'de İngilizler ile Fransızlar arasında patlak veren İspanya Veraseti Savaşı (1702-1714)'nda, Osmanlı Devleti İngiliz donanmasına lâzım olan zahire ve diğer malzemenin verilmesine dair Akdeniz'deki memurlarına emirler göndermiştir⁵. Yine 1718 pasarofoça Antlaşması'nda İngiltere'nin tavassutu görülmüştür⁶.

İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında etkin siyasî ilişkilerin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, 1757'de İngiltere'nin Hindistan'ı ele geçişi⁷ ile başladığı söylenebilir. 1787'de Osmanlı-Rus Savaşı

3. Hamit Dereli, *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*, İstanbul 1951, s. 70; Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara 1953, s. 14-15; Ayrıca bkz., Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri (1580-1838)*, I, Ankara 1974, s. 11.

4. Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 92-103.

5. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 580.

6. Tahsin Ünal, *Türk Siyasî Tarihi, 1700-1958*, III. Baskı, İstanbul 1974, s. 49.

7. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, III. Cilt, Ankara 1950, s. 115.

başlayınca İngiltere Başbakanı W. Pitt, Rusya'nın Akdeniz'e inme teşebbüsünün arzettiği tehlikeyi ilk defa hissetmiş ve Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemek lüzumunu duymuştur. W. Pitt, muhaliflerine karşı şöyle diyordu⁸: "İngiltere için, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalması bir ölüm kalım sorunudur. Bunun aksini söyleyen kişilerle tartışmaya girmem". Onun 27 Mart 1791 tarihinde Rusya'ya verdiği ultiimatla, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün, dolayısı ile Hindistan yolunun korunması amaçlanmıştı⁹. W. Pitt'in başlattığı bu politika, değişmeden bir yüz-yıl Glandstone'un Başbakan olmasına kadar sürecektir.

Ancak, 1798'de Napolyon Bonapart'ın bir Osmanlı toprağı olan Mısır'ı ele geçirmesi, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde işbirliğini başlatan dönüm noktası olmuştur. Çünkü, Mısır İngiltere'den Hindistan'a giden en kısa deniz yollarının üzerinde bir kilit noktası idi. Mısır'ın dost ve zayıf bir Osmanlı Devleti'nin elinde kalması, İngiltere için hayatî önem taşıyordu. Böylece, Osmanlı Devleti, "denge politikasını" başlatıyor, 23 Aralık 1798 tarihinde Rusya ve 5 Ocak 1799 tarihinde de İngiltere ile Fransa'ya karşı ittifak antlaşmaları imzalayarak, aynı bölgeye göz koyan İngiltere ve Rusya'yı da karşı karşıya getirmiş oluyordu¹⁰. Bu suretle Mısır, Fransa'dan kurtarılmıştı.

XVIII. yüzyılın sonlarında İngiltere'nin; Rusya'nın Boğazlar ve İstanbul'a, Fransa'nın da Orta Doğu'ya yerleşmelerini önlemek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak politikasını takip etmeye başladığı görülmektedir.

2. XIX. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Siyasî İlişkileri (1800-1878)

Türk-İngiliz ilişkileri, hemen her dönemde, Türk-Rus ilişkileri ile beraber yürümüştür. Bu sebeple, XIX. yüzyıldaki Türk-İngiliz ilişkilerinin tarihî gelişimini verirken de, Rusya'yı bu ilişkiler dışında bırakmak imkânı yoktur.

İngiltere'nin 1800-1814 yılları arasında, Fransa ile mücadelesine şahit oluyoruz. Bu mücadele sebebiyle, 1806 Rus Savaşı'nda, İngiltere takip ettiği politikaya rağmen Fransa'ya karşı yalnız kalma-

8. T.G. Djuvara-Emir Şekip, *Türkiye'yi Parçalamak İçin 100 Plan*, Çeviren: Yakup Üstün, İstanbul 1979, s. 21.

9. Rıfki Salim Burçak, *Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri, 1791-1941*, İstanbul 1946, s. 11.

10. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856*, V. Cilt, 2. baskı, Ankara 1961, s. 21-36.

mak için Rusya'yı desteklemiş ve hatta donanmasını Şubat 1807'de İstanbul önlerine göndermişti¹¹. Ancak şehri müdafaa için sıkı tedbirler alındığından İngilizler geri dönmek zorunda kalmışlardı. Bu başarısızlık üzerine, Mısır'ı işgal sevdasına düşen İngilizler Mısır valisi Mehmet Ali Paşa tarafından geri püskürtüldüler¹². İngilizler'in bu Mısır seferi, Hindistan yolu üzerindeki stratejik noktalara fiili olarak yerleşme girişimlerinin ilk tezahürü olmuştur. Bu sebeple, İngiltere, Temmuz 1807'de müttefiki Rusya'nın Fransa'ya yaklaştığını görünce ona darılmış ve 9 Temmuz 1807 tarihinde imzalanan Tilsit Muahedesi'nde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransa ile Rusya arasında paylaşılmasından korkarak Osmanlı Devleti'ne yaklaşmıştı¹³. Diğer taraftan, İngiltere, Mehmet Ali Paşa'nın Hindistan ile ulaşım yolunu kesmesinden korkuyor, onu; "zâlim, despot ve alçak adam" ithamları ile suçluyor ve zayıf Osmanlı Devleti yerine geçmesini istemiyordu. Bu sebeple İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nu reformlar için güçlendirilmesini telkin ediyordu.

Mehmet Ali Paşa galesi sebebi ile İngiltere'nin en önemli kazançlarından biri 1838'de imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması olmuştur. Antlaşma gereği, İngilizler, Osmanlı İmparatorluğu'nda yetiştirilen ve işlenen her türlü malı serbestçe satın alacaklar, inhisarlar tamamen kaldırılacaktı¹⁴. İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston, Viyana'daki Büyükelçisine yolladığı 28 Haziran 1839 tarihli yazısında, İngiltere'nin, "...Büyük Devletlerin... çıkarları ve Avrupa barışının gereği olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun devamını temel amaç olarak gördüğünü"¹⁵ belirtiyordu. Bu sebeple İngiltere, bir yandan Osmanlı Devleti'nin 1839 Tanzimat hareketini desteklerken, öte yandan da 1841 Boğazlar Sözleşmesi ve 1856 Kırım Savaşı ile Rusya'ya karşı Bâb-ı Ali'nin yanında yer almıştı. İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçisi S. Canniny, 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı politikasının temel ilkelerini şöyle açıklıyordu: Hindistan ile ulaşım ve İngiliz ticaretinin gerekleri. Bu sebepler ile İngiltere, 1856 Paris Antlaşması'nın 7. maddesi ile, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün güvence altına alındığını belirtiyordu¹⁶.

11. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 52-53.

12. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi, 1831-1841*, I. Kısım, Ankara 1945, s. 25.

13. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 98-99.

14. Mübahad S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 122-123.

15. Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara 1978, s. 21.

16. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, Cilt: I, Ankara 1953, s. 345-346; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 243.

1867 yılında İngiltere ve öteki devletler, 1856 Paris Antlaşması'nın yasaklamasına rağmen, Osmanlı Devleti'ne müdahalenin gerekli hale geldiğine karar verdiler. 31 Ekim 1870 tarihinde Prusya'nın Fransa'yı yenerek Alman birliğini gerçekleştirmesi Rusya'ya yeni bir fırsat verdi. 31 Ekim 1870 tarihinde, Paris Antlaşması'nın Karadeniz'in tarafsızlığını ve silâhtan arındırılmasını öngören hükümünü tek tarafı olarak feshetti. İngiltere ve öteki devletler bu oldubittiyi kabul etmek zorunda kaldılar ve 30 Mart 1871 tarihinde Londra'da yapılan bir antlaşma ile bunu tescil ettiler¹⁷.

1870'den sonra Avrupa'da olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da yeni bir dönem açılıyordu. İtalyan ve Alman millî birliklerinin kurulması üzerine Avrupa'nın batısındaki milliyetçi akımların başarıya ulaşmasına paralel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da ve Asya topraklarında millî devletlerin kurulma süreci başlamış bulunuyordu. Sırçılık, Yunancılık, Bulgarıcılık gibi asıl konumuzu ilgilendiren Ermenicilik de Rusya'nın tahrikleri sonucu ortaya çıkıyordu. İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikası takip ettiği için önce bu ayrılıkçı cereyanlar karşısında sessiz kalıyor, hatta, Osmanlı Devleti'ni destekler politika takip ediyordu. Rusya'nın sürekli tahrikleri sonucu gittikçe kuvvet kazanan bu cereyanlar karşısında İngiltere, bunların aleyhinde bulunmanın kendi menfaatlarına aykırı olduğunu görmeye başladı. O da bu unsurları, kendi emellerini gerçekleştirmek uğrunda Rusya'ya karşı kullanmaya, zayıf Osmanlı Devleti'nden koparak bunları Hindistan yolu üzerinde Rus tehlikesine karşı yeni tampon devletler olarak teşkilâtlandırmaya yönelik politikalar geliştirdi. İşte Ermenicilik de böyle bir seyir takibi sonucu, XIX. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'nin elinde Rusya'ya karşı silâh olarak kullanılmaya başlanacaktı. Böylece, İngiltere'nin XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak politikasından vazgeçerek, XIX. yüzyıl son çeyreğinde onu parçalamaya yönelik politikasını yürürlüğe koyduğu görülecektir.

3. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni Toplumuna ile İlgilenmesinin Sebepleri

Türkler ile Hıristiyan milletlerin temaslarında din faktörü önemli bir rol oynamış, Türkler'e Müslüman oldukları için daima değişik bir gözle bakılmış ve Hıristiyan dünyası tarafından kasdî

17. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Ankara 1956, s. 53-65.

muameleler yapılmıştır. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda gayr-i Müslim tebaaya gösterilen hoşgörü ve himaye, hiç bir zaman devletin lehine olarak gösterilmemiştir. Müslümanlığa ve Müslüman oldukları için de Türkler'e karşı işlenen bu din faktörü, Osmanlı İmparatorluğu'nda sun'î bir "Ermeni Meselesi"nin ortaya çıkmasında en büyük rolü oynamıştır. Böylece, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren "Şark Meselesi"nin bir yönü de "Hıristiyanlık Meselesi" olmuştur denilebilir.

Batı'nın kültürel yayılmacılığının önemli araçlarından biri olan misyoner okulları, XVII. yüzyıldan beri Osmanlı İmparatorluğu içinde faaliyet gösteriyorlardı¹⁸. 1789 Büyük Fransız İhtilâli ile Batı'da egemen olan "milliyetçilik" cereyanı bu kuruluşlar aracılığı ile Osmanlı ülkesinde yaşayan azınlıklara ulaşıyordu. Osmanlı İmparatorluğu içerisinde bulunan Protestan misyonerlerin, 1840'lardan sonra, imparatorluk bünyesindeki yıkıcı ve bölücü faaliyetlerini genişletmeye başladıkları görülmektedir. Din ve mezhep görünümündeki bu yıkıcı faaliyetlere daha sonra İngiltere de katılmış, daha önce Fransa, Avusturya ve Rusya'nın, imparatorlukta Katolik ve Ortodoks azınlıklar üzerinde elde ettikleri "himaye" hakkı gibi¹⁹, 1842 yılında Kudüs'te bir Protestan mabedinin hizmete girmesini sağlamıştır. Böylece, İngilizler de diğer büyük devletler gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayr-i Müslim unsurlardan Ermeniler'e dinî kanallardan ulaşmayı denemeye başlamışlardı. 1846 yılında İngiliz elçiliğinin yardımları ve himayesi ile İstanbul'da bir "Protestan Cemââtü İdare Heyeti" teşekkül etmiş ve 1850 yılında da bir ferman ile bunlar "Ermeni Protestan Milleti" olarak tanınmışlardı²⁰.

İngiltere, Protestan faaliyetlerini yönlendirmekle hem Çarlık Rusyası ve Fransa'nın imparatorluk içerisindeki çalışmalarını dengelemiş, hem de herhangi bir milletlerarası paylaşma durumunda aslan payını alabilmek için aracı bir zümre (Ermeniler) meydana getirme imkânına kavuşmuştu²¹.

18. İlnur Polat Haydoğru, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1990; M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yöntemleri Açısından)*, Ankara 1990; Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *OTAM*, Sayı: 3 (Ocak 1992), s. 1-16.

19. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Cilt: 8, Ankara 1962, s. 128-129; Necla Başgün, *Türk-Ermeni İlişkileri: Abdülhamid'in Cülusundan Zamanımıza Kadar*, Ankara 1970, s. 29-30.

20. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara 1950, s. 156.

21. *L'Angleterre et Les Arméniens (1839-1904)*, S-Gravenhage 1918, Yay. Haz., Bayram Kodaman, s. 3.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı İmparatorluğu, emperyalist devletlerin nazarında yıkılacak bir devlettir. Onların hedefi, yıkılacak olan imparatorluktan en fazla istifade edebilmektir. Bu sebeple, Ermeni milliyetçiliğinin uyanmasında Kilise'ye en büyük yardımı Büyük Devletler sağlayacaklardır. İmparatorluğun dağılmasında çıkarları olsun veya olmasın hepsi de din teması üzerinde durmuşlar, bazıları sırf siyasî amaçlar ile, bazıları da Hıristiyan olduklarından sevaba girmek düşüncesiyle Ermeniler'i desteklemişlerdir.

Bu anlayış içinde Ermeniler ile ilgilenen ilk devlet Çarlık Rusya olmuştur. Rusya, Balkanlar, Boğazlar ve Doğu Anadolu yolu ile Akdeniz'e inmek istiyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında büyük ölçüde Rus işgali altında bulunan Kafkasya'daki Ermeniler Rus çıkarlarına âlet olabilecek en elverişli toplum idi ve Rus propagandası da burada etkisini göstermişti. 1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşında yenilen Rusya, o zamana kadar Anadolu cephesinde savaşan Çar ordularının faaliyetlerini anlatan, resmî ve askerî yayınlarında "Türkiye Asyası" tâbirini kullanırken, 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra artık Doğu Anadolu için "Ermenistan" tâbirini kullanmayı tercih edecektir²². Rusya'nın Türkiye'deki Ermeniler'i hangi amaçla desteklediğini, Rus Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası Şefi Prens Trubetskoy 1914 yılında şu ifadesi ile ortaya koymuştur²³: "Rusya'nın Ermeni unsuruna, yalnız Ermenistan sahasında değil, onun dışında da ekonomik nüfuzunu yaymak için ihtiyacı vardır".

Rusya'nın Ermeni politikasından ürken İngiltere, Rusya'nın Doğu Anadolu'yu da "Balkanlaştırmaya" kalkacağını ve burada yarattığı nüfuzdan yararlanarak sıcak denizlere ineceğini görmüştü. Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçi cereyanları sürrekli olarak tahrik ettiğini gören İngiltere de, imparatorluk içerisindeki gayr-i Müslim unsurları, kendi emellerini gerçekleştirmek uğ-

22. H. Kemal Türközü, *Türkmen Ülkesi (Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri*, Ankara 1985, s. 10.

23. Bu ifade tarzı, aşağıda görüleceği gibi, İngiltere'nin Doğu Anadolu'daki Ermeni tüccarları desteklemesi ve nüfuz alanını genişletme siyasetine paralel idi. Geniş bilgi için bkz., H. Kemal Türközü, "Türkiye'de Sosyalist Ermeniler'in Faaliyetleri ve Gerçekler (1890-1918)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 25 Ağustos 1983, s. 94; Daha 1690'da İngiltere, Hindistan ile Osmanlı ülkeleri arasında ticaret yapan Ermeni tüccarlarına, Halep ve Akdeniz yolunu bırakmalarını istediklerinde onlar, bu kârlı ticareten vazgeçemeyecekleri yanıtını vermişlerdi. Hindistan, İran ve Osmanlı ülkeleri arasındaki ticaret büyük ölçüde Ermeniler'in tekelinde bulunuyordu. Bkz., Halil İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 269-270.

runda, Rusya'ya karşı kullanmaya, zayıf Osmanlı Devleti'nden kopacak bu unsurları Hindistan yolu üzerinde Rus tehlikesine karşı yeni tampon devletler olarak teşkilâtlandırmaya yönelik politikalar geliştirdi. Böylece, İngiltere güdümlü bağımsız bir Ermeni Devleti'nin Doğu Anadolu'da, Osmanlı Devleti'nden daha sağlam bir set çekeceğini sanarak Ermeniliği Rusya'ya karşı silâh olarak kullanmaya başladı²⁴.

İngiltere'nin bu yoldaki politikasını ve çabalarını tarihçi Mithat Sertoğlu şu cümleler ile açıklamaktadır²⁵: "1840 yılından itibaren Mançester'de yerleşen Ermeniler, İngiliz tezgâhlarının dokuduğu pamuklu kumaşları İran'a ve Orta Asya'ya gönderiyorlardı. 1870 yılından sonra İngiltere'de artmaya başlayan mamûl pamuklu stokları büyük bir iktisadî kriz yaratmak istidadında idi. Bunlar, sür'atle erimez ve yeni imalât için pazar bulunmazsa, birçok imalâthânelerin kapanması, iflâsların birbirini takibi ve büyük bir işsiz kitlesinin devletin başına belâ olması işten değildi. Bu ticaret yolu (Trabzon-Erzurum-Doğu Bayezid yolu) stoklar için tek kanaldı. İngilizler, sevkıyatı hızlandırmak için Doğu Anadolu'da Ermeni tüccarlarına sermaye ve kredi yardımında bulunmuşlar ve bunun çok faydasını görmüşlerdi... Bu bölgelerde Ermeniler'e muhtariyet tanıyan bir idareyi, kendisi için daha emniyetli bulduğu için Ermeniler'i kışkırtmaya başlamıştı".

Netice olarak, Rusya ile İngiltere'nin siyasî ve ekonomik nüfuz sahalarını genişletme amaçları, başka bir ifade ile, Rus-İngiliz rekabeti, mevcut olmayan bir "Ermeni Meselesi" doğuracaktır. Bu arada, İstanbul'daki Ermeni Patrikhânesi de Avrupa devletlerinin ilgisini Ermeniler üzerine çekme faaliyetine başlayacaktır.

4. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması (3 Mart 1878)

Rusya'nın Balkanlar'da "Pan-Slavizm"i sağlamak amacı ile 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlılar aleyhine Balkanlar ve Kafkaslar'da başlatmış olduğu 1877-1878 savaşı²⁶, Plevne'nin düşmesinden ve Ruslar'a İstanbul yolunun açılmasından sonra Osmanlıların barış istemeleri üzerine 31 Ocak 1878 tarihinde Edirne'de yapılan

24. *L'Angleterre et Les Arméniens (1839-1904)*, s. 5-14.

25. Mithat Sertoğlu, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", *BTTD*, Sayı: 4 Ocak 1968, s. 22; Ermeniler'in Rusya, İngiltere ve Amerika ile ilişkileri hakkında ayrıca bkz., Turgut Işıksal, "Ermeniler'in Diğer Devletlerle İlişkileri", *BTTD*, Sayı: 3 Mayıs 1985, s. 46-49.

26. Fahir H. Armaoğlu, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı "Panislavizmin tahrıkları ile hareket eden ve Bismarck'ın-koyun hırsızları-dediği Balkan Slavlarının Eseri" olarak nitelirmektedir. Bkz., *Siyasî Tarih Dersleri (1789-1919)*, Ankara 1961, s. 368.

mütareke ile sona ermiş²⁷, barış şartları ise Ayastefanos (Yeşilköy)'da tespit edilmiştir. Ayastefanos'da devam eden barış görüşmeleri sırasında bizzat Ermeni Patriği Nerses varjebeyan ve bazı Ermeni ileri gelenleri, Rus murahhas heyeti başkanı, Çar'ın kardeşi grandük Nikola ile görüşerek, antlaşmaya Ermeniler ile ilgili bir madde koydurmaya muvaffak olmuşlardı²⁸.

3 Mart 1878 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi Ermenileri le ilgili hükme ayrılmıştı. 16. Madde'de²⁹, Rus askerinin Doğu Anadolu'yu boşaltması ve Osmanlı Devleti'ne iadesi, oralarda, iki devlet ilişkilerinde karışıklıkları yol açabileceği ileri sürülerek, Osmanlı Devleti'nin Ermeniler ile meskûn mahallerde derhal ıslahat yapmayı ve Ermeniler'in Kürtler'e³⁰ ve Çerkesler'e karşı korunmalarını sağlamayı taahhüd ettiği belirtiliyordu.

Bu antlaşma ile Ermeni adı, ilk defa milletlerarası bir antlaşmaya geçirilmiş oluyordu. Bu sebeple, Ayastefanos Antlaşması, Ermeniler için bağımsızlık yolunda atılan önemli bir adım olarak telâkki edilmiştir. Ayrıca bu antlaşma, Osmanlı-Rus ilişkilerinde de bir dönüm noktasıdır. Kars, Ardahan, Batum ve Bayezid'in terkedilmesi ile Rusya, Doğu'dan, Anadolu içinde büyük tehlike arzeden bir kuvvet haline gelmiş bulunmakta idi. Böylece, Rusya bir taraftan Doğu Anadolu'da, Orta Doğu'ya hâkimiyet yolunda önemli bir köprübaşı ele geçirirken, diğer taraftan da Ermeniler üzerinde nüfuzunu kuvvetlendirmiş oluyordu.

Netice olarak, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Rusya'nın başarısı ile sonuçlanması ve onun Ayastefanos Antlaşması'na sıkıştırdığı 16. Madde ile Ermeniler'in hamisi durumuna gelmesi, "Ermeni Meselesi"nin şekillenmesine sebep olacaktır. Ancak bu antlaşma yürürlüğe girmeyecekti. Çünkü Rusya, Orta Doğu'daki devletlerarası dengeyi bozmuş oluyordu.

İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Layard da, Ayastefanos Antlaşması ile ortaya çıkan durumu ve endişelerini hükümetine bildiriyor, Batum, Kars ve Ardahan sancaklarının Rusya'ya verildiğini, böylece İngiltere'nin yüzyıllarca Karadeniz'den Kuzey İran'a gitmekte olan ticaret yolunun tehlikeli bir rakibin eline geçmiş oldu-

27. Esat Uras, *a.g.e.*, s. 202; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 105.

28. *L'Angleterre et Leş Arméniens (1839-1904)*, s. 16; Esat Uras, *a.g.e.*, s. 219.

29. Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 395.

30. Kürt olarak adlandırılan grupların coğrafi ve demografik dağılımları hakkında bkz., Abdulhalûk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara 1993, s. 27-31.

ğunu, aynı zamanda Rusya'nın Dicle ve Fırat deltasına sarmak çabası içinde olduğuna işaret ediyordu³¹.

5. Berlin Muahedesi (13 Temmuz 1878), "Ermeni Meselesi"nin Doğuşunda İngiltere'nin Rolü ve Çıkarları

Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'nın "Şark Meselesi"ni kendi çıkarlarına göre çözümlenmeye çalışması, Osmanlı İmparatorluğu'nu tek başına parçalamaya girişmesi ve Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz sahibi olmaya başlaması üzerine, İngiltere, Avusturya ile birlikte Ayastefanos Antlaşmasına karşı çıkmış ve meselenin milletlerarası bir konferansta ele alınmasını ileri sürmüşlerdi³². Rusya'ya bu teklif ileri sürülürken Avusturya Tuna bölgesine asker yığmaya başlamış, İngiltere ise donanmasını İstanbul'a göndermişti. Bu durum karşısında ikinci savaşı göze alamayan Rusya konferansa razı olmuştu.

Bu arada İngiltere ile Rusya arasında 30 Mayıs 1878 tarihinde Londra'da gizli bir anlaşma yapıldığı görülmektedir. İki devlet arasında yapılan bu gizli anlaşma ile, Rusya Bulgaristan sınırlarının daraltılmasına ve Doğu'da Bayezid'i Türkler'e iade etmeyi peşinen kabul etti³³. Rusya ve İngiltere anlaşmanın hükümleri üzerine Avusturya'nın da muvafakatını alarak, böylece ileride toplanacak kongrede görüşülecek konular hakkında bir görüş birliğine varmışlardı.

Diğer taraftan İngiltere, Osmanlı Devleti'ne başvurarak, Doğu Anadolu'dan gelecek bir Rus tehlikesine karşı imparatorluğu korumak ve yardım edebilmek için Kıbrıs adasının işgal ve idaresinin kendisine bırakılmasını ve yine Rus tehlikesine karşı bir tedbir olmak üzere, doğu Anadolu'daki Ermeniler için ıslahat yapılmasını istiyor, bir taraftan da eğer Osmanlı Devleti, Kıbrıs'ı vermeye yanaşmadığı takdirde, imparatorluğu Rusya ile aralarında taksim edeceğini belirterek Bâb-ı Âli'yi tehdid ediyordu³⁴. İngiliz Hükümeti'nin Doğu Akdeniz'de üs olarak Kıbrıs'ı seçmesinde, Millî Savunma Bakanlığı'nın istihbarat başkanlığını yapan Albay Home'un verdiği raporun önemli rol oynadığı söylenmektedir. Bu rapora göre³⁵:

31. Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877-1880*, Ankara 1968, s. 68-69.

32. Fahir H. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 380; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 8, s. 68; A. Halûk Ülman, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*. Ankara 1973, s. 90.

33. Anlaşmanın hükümleri için bkz., Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 70.

34. Fahir H. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 382; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 71-73.

35. Yuluğ Tekin Kurat, *a.g.e.*, s. 82-83.

1. İngiltere öyle bir bölgeye yerleşmeliydi ki, burada idarenin Bâb-ı Âli'nin elinden Londra'ya geçmesi sonucunda, Britanya'yı rahatsız edecek karışıklıkların ortaya çıkmaması ve aynı zamanda o bölgedeki servetlerin İngiltere ekonomisi için yararlı olması gerekiyordu.

2. Askerî yönden, bu bölgedeki İngiliz kuvvetlerinin gerek Kafkaslar, gerek yukarı Fırat ve Dicle nehirlerinden yapılacak hücumlara karşı, derhal mukabele edebilecek durumda olmaları gerekti.

3. Ekonomik bakımdan İngiliz imalâtçılarına Orta Doğu'da yaptıkları ticarete bir depo vazifesi görmeli idi.

İşte bu ekonomik, politik ve askerî yönlerden İngiltere için en elverişli yer, Kıbrıs adası idi.

İngiltere'nin tehditleri karşısında, Osmanlı Devleti için Kıbrıs'ı vermekten başka çıkar yol görünmüyordu. Böylece, iki devlet arasında İstanbul'da 4 Haziran 1878 tarihinde gizli bir anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre; Rusya, Batum, Ardahan, Kars veya zikredilen yerlerden birini elinde tutup da, ileride, her ne vakit olursa olsun, kat'î bir barış muahedesi (yani ileride yapılacak Berlin Antlaşması) ile tâyin olunan Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarından bir kısmını daha zapt ve istilâya girişecek olursa, o takdirde İngiltere Devleti, zikredilen toprakları silâh ile muhafaza ve müdafaa etmek üzere Osmanlı Devleti ile birleşmeyi taahhüd ediyordu. Buna karşılık Osmanlı Devleti de, Anadolu'da bulunan Hıristiyan ve sair tebaanın iyi idare ve korunmaları hakkında ileride devletler arasında sonradan kararlaştırılacak olan lüzumlu ıslahatı yapacağını, İngiltere Devleti'ne vaad ediyor ve İngiltere'nin kendi taahhütlerini yerine getirebilmesinde lüzumlu vasıtaları temin edebilecek bir hale koymak için Kıbrıs adası'nın tahsis ve asker ikamesi ile idare etmesine muvafakat ediyordu³⁶.

Bu gizli anlaşma ile, İngiltere bir taraftan Kıbrıs'a fiilen yerleşiyor, diğer taraftan Doğu Anadolu'da bir nev'î koruyuculuk ve müdahale hakkına sahip oluyor, Ermeni dâvası da, bir İngiliz dâvası haline geliyordu. Böylece, Osmanlı-Rus çatışması çok yönlü bir Avrupa meselesi haline dönüşmeye başlamıştı. Bunun sonucu olarak, İngiltere ve Avusturya'nın öncülüğü ile, Ayastefanos Antlaşması'nın "Şark Meselesi" ile ilgili kısımlarını yeniden gözden geçir-

36. Fahir H. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 383; Nasim Zia, *Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*, Ankara 1975; Şükrü S. Gürel, *Kıbrıs Tarihi '1878-1960): Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika*, I, Ankara 1974, s. 24.

mek ve düzeltmeler yapmak için, Berlin'de devletlerarası bir kongrenin toplanmasına karar verildi. Rusya, yeni bir savaşı göze alamadığı için bu toplantının yapılmasını şartsız olarak kabul etmek zorunda kaldı. Böylece İngiltere, Berlin Kongresi'ne, Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısındaki yenilgisinden doğan iki tehlikeyi de bertaraf etmiş olarak giriyordu.

Ayastefanos Antlaşması'nın imzalandığı 3 Mart 1878 tarihi ile Berlin Muahedesi'nin toplandığı 13 Haziran 1878 tarihleri arasında, yani 3 ay süre ile Ermeniler de boş durmamışlardı. Ermeni Patriği Nerses Varjebeyan ve önde gelen Ermeniler Balkanlar'daki gayr-i Müslim tebaanın bağımsızlık yolundaki faaliyetlerinin Doğu Anadolu'da da tekrarlanmasını istiyorlardı.

17 Mart 1878 tarihinde Patrik Nerses, İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi Layard'ı ziyaret ederek, "Bir yıl önce Osmanlı idaresinden şikâyetimiz yoktu, ancak Rus zaferi şimdi durumu değiştirdi, Doğu'da bağımsız bir Ermenistan istiyoruz. Eğer siz yardım etmezseniz bunu gerçekleştirmek için Rusya'ya müracaat ederiz" demiş, elçi Ermenistan'dan nereyi kastettiğini sorunca, "Van, Sivas, Diyarbakır ve Kilikya" diye cevap vermişti. Elçinin, "Evet ama bu yerlerin hiçbirinde çoğunlukta değilsiniz" demesi üzerine de, "Bunu biliyoruz, ama şimdi Rusya Doğu'da topraklar kazanıyor, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki güç dengesi değişti. Biz de geleceğimizi düşünmeliyiz" diye Ermeniler'in amacını açıklamıştı³⁷.

Patrikhâne, bu teşebbüslerini sadece İstanbul'da yürütmüyordu. Ayastefanos antlaşması'nın Berlin'de tadil edileceği haberini alan Patrik, kongreye katılacak bütün devletler nezdinde de yoğun faaliyette bulunuyordu. Avrupa başkentlerini dolaşarak siyaset adamlarını Ermeni dâvasına kazanmak için eski Patrik Hrimyan başkanlığındaki propaganda gezisine çıkan hey'etin elinde, Ermeni isteklerini belirten ve Türkiye'de Ermenistan kurulması için hazırlanan bir proje vardı³⁸.

Patrik Nerses, ayrıca, bir taraftan Manchester Ermeni Komitesi Başkanı Karakin Papazyan'a gönderdiği bir mektupta³⁹, siyasetleri-

37. Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 106-107.

38. *L'Angleterre et Les Arméniens (1839-1904)*, s. 19-22; 7 bentten müteşekkil olan bu projenin muhtevası için bkz., Esat Uras, *a.g.e.*, s. 229-232; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 132; Mehmed Hocaoglu, *Arsiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 109-110; Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 108-111.

39. Mektubun metni için bkz., Esat Uras, *a.g.e.*, s. 246-248.

nin Rusya'ya minnettar kalarak, İngiltere'den ümit ve onun sayesinde hedefleri olan maddî ve manevî refaha ulaşmak olduğunu belirtiyor, diğer taraftan 30 Haziran'da İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi Layard'ı tekrar ziyaret ederek, projelerini Kongre'ye vermiş olduklarını ifade ederek İngiltere'nin bu projeyi desteklemesini istiyordu⁴⁰.

Berlin Kongresi'nin ilk günlerinde Bismark Ermeniler'i iyi karşılamış, Avrupa Devletleri de onlara sahip çıkmışlardı. Ancak İngiltere'nin kongrede ağır basması yüzünden Ermeniler'in isteklerine sahip çıkan pek olmamıştı. Berlin Kongresi'nde Ermeniler'in müracaatı ilk defa kongrenin 4 Temmuz 1878 tarihli oturumunda, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury tarafından ortaya atılarak ele alınmıştı. Fakat müzakere, Ermeni teklifi yerine, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Madde'sinin tadili ve Rusya'nın işgal altında tuttuğu yerleri tahliyesinin ıslahata bağlanması şartının kaldırılması şeklindeki öneri ile başladı. Neticede sunî Mesele, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Madde'si fazla değişikliğe uğramadan Berlin Muahedesi'nin 61. Madde'si olarak kabul edildi. Bu maddeye göre: "Bâb-ı Âli, Ermeniler'in oturdukları vilâyetlerin mahallî şartları dolayısı ile muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkesler'e karşı emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüd eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere tebliğ edeceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin tatbiki-ne nezaret edeceklerdir"⁴¹. Böylece İngiltere ve Rusya'nın gayretleri ile ortaya çıkarılan sunî "Ermeni Meselesi", büyük devletlerin nezaretinde olmak üzere Osmanlı Devleti'nde yapılacak bir "Islahat Meselesi" halinde tespit edilmiş olunuyordu. Artık, Avrupa diplomasisinin en büyükleri 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Muahedesi ile, "Hasta Adam" dedikleri Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalan uzuvlarını Avrupa'nın anatomi müzelerine dağıtıp fizyolojik denemeler yapmaya başlayacaklardı⁴².

Ermeniler bu sonuçtan pek memnun kalmamışlardı. Bununla beraber, Berlin Kongresi'nin Ermeniler ile ilgili olarak aldığı kararları önemli bir ilerleme kabul eden Patrik Nerses, 61. Madde ve Kıbrıs Antlaşması ile sağlanan İngiliz himayesinin memnuniyet verici olduğunu belirtmekte idi. Nerses'e göre⁴³, "Ermeni Meselesi",

40. Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 111.

41. Esat Uras, *a.g.e.*, s. 252; Berlin Muahedesi'nin hükümleri için bkz., Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 403-424.

42. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 80.

43. Esat Uras, *a.g.e.*, s. 258-268.

"Şark Meselesi" ile birlikte yeni bir şekil ve durum almıştı. II. Abdülhamid (1876-1909)'in uzun süren saltanatı sırasında bu sunî mesele, Osmanlı Devleti'nin önemli bir ağırsı olacak ve devlet, Avrupa'nın zaman zaman değişen politikaları karşısında başta İngiltere olmak üzere bütün Avrupa devletlerinin baskısı ile karşılaşacaktır.

6. İngiltere'nin "Ermeni Meselesi"ni Geliştirmesi ve Ermenistan Kurma Düşüncesi

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Türk-İngiliz ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu savaş, Osmanlı Devleti'nin zayıflığını ortaya çıkarmıştır. İngiltere, öteki Avrupa devletlerini de harekete geçirerek, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne tek başına kabul ettirdiği 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'nın yerine, Berlin'de bir kongre toplayarak 13 Temmuz 1878 tarihinde daha yumuşak şartlarla Berlin Muahedesi'ni imzalatmayı başarmış, böylece Rusya'nın tek başına Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına engel olmuştur. Ruslar, daha sonra "Berlin İhaneti" olarak nitelendikleri bu durumdan⁴⁴, kendilerine yeteri kadar politik destek sağlamadığı iddiası ile Bismarck'ı mesul tutarak Almanya aleyhine geniş bir kampanya başlattılar.

Berlin Muahedesi'nin imzalanmasından sonra İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı politikası, bu Devlet'in parçalanma ve yıkılmasını kaçınılmaz sayarak, stratejik değeri olan Osmanlı topraklarını ya kendisi ele geçirmek, ya da bu topraklar üzerinde kendisine bağlı devletlerin kurulmasını destekleyip kışkırtmak olacaktır.

1880 yılında, Gladstone'un seçimleri kazanıp İngiltere başbakanı olması, İngiltere'yi Ermeniler'in avukatı haline getirmiştir⁴⁵. Gladstone, ilk iş olarak "Ermeni Meselesi"ni ele almış, 11 Haziran 1880 tarihinde Bâb-ı Âli'ye, altı devlet ile birlikte ortak bir nota vererek Doğu Anadolu'da Ermeniler ile meskûn yerlerde ıslahat yapılmasını istemiş, Osmanlı Devleti ise, buna verdiği karşılıklı, ıslahatın yapılmakta olduğunu bildirmiştir⁴⁶. Gladstone'un bu teşebbüsü Ermeniler için bir ümit doğurmuştu. İngiltere'de kuvvetli bir destek bulacaklarına inanmışlardı. Bu sebeple, bu tarihten sonra Ermeniler'in faaliyeti daha da arttı. 1880'lerde Doğu Anadolu illerinde Er-

44. Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914)*, İstanbul 1982, s. 13-14.

45. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, İstanbul 1984, s. 59-61.

46. Fahir H. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 402; Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 120-121; Cevdet Küçük, *a.g.e.*, s. 75-82.

meni cemiyetleri kurulmaya başlandı. Bunların amacı, bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktır.

1894 Ağustos'unda Bitlis civarında Sasun'da çıkan Ermeni isyanı ve Müslümanlar ile yapılan çatışmalar, Avrupa'da, Ermeniler'in Türkler tarafından katledildikleri şeklinde yansıtıldı. Avrupa'nın muhtelif şehirlerinde Ermeniler lehine gösteriler yapıldı. bu dönemde, Ermeniler'in yabancı ülkelerdeki yayın gücü, hiçbir azınlık grubunun sahip olamadığı düzeyde bulunmakta idi⁴⁷. İngiliz gazetelerinin Türkiye muhabirleri, gazetelerine sözde Ermeni davasını öven makalelerini ve yazılarını göndermek için hiçbir fırsatı kaçırmıyorlar, yazılarında, meydana gelmiş küçük bir olayı kasden büyütüyorlardı⁴⁸. Osmanlı Devleti, 23 Ağustos'da isyanı bastırmıştı. Bu isyanın Avrupa'daki akisleri İngiltere'yi yine ön plâna çıkardı. İngiltere, Rusya ve Fransa ile birlikte, ıslahat konusunu ortaya attı. Bu üç devletin İstanbul'daki elçileri, büyük ölçüde Ermeni Patrikhânesi'nin öngördüğü esaslar çerçevesinde, 11 Mayıs 1895 tarihinde Bâb-ı Âli'ye bir memorandum vererek, altı vilâyet yani Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Diyarbakır ve Harput için bir ıslahat projesi sundular. İngiltere bu projeye, bu vilâyetlere tâyin edilecek valilerin yabancı devletler tarafından tâyin ve azli hakkında bir hüküm koydurmak istedi ise de, diğer iki devlet buna yanaşmadılar. Çünkü İngiltere'nin bu isteğinin kabul edilmesi, ona "Ermeni Meselesi"ne istediği gibi müdahale edebilmek hakkını vermek demek olacaktı. Osmanlı Devleti projedeki istekleri hemen kabul etmeden önce olayın tahkiki için Bitlis'e bir hey'et yolladı. Ancak İngiltere, Rusya'ya, Bâb-ı Âli bu projeye en kısa zamanda olumlu cevap vermezse kuvvet kullanacağını bildirdi. İngilizler'in bu tehdidi Rusya'yı telâşlandırdı. İngiltere'nin Ermeni politikasının gerçek amacının Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini kendi üstünlüğü altına koymak olduğunu ve eğer İngiltere buradaki Ermeniler üzerinde egemenlik kurarsa bunun kendi sınırları içindeki Ermeniler'i de etkileyeceğini anlayan Rusya kuvvet kullanmak tarafıslı olmadığını açıklayınca, Osmanlı Devleti de, bundan cesaret alarak kendisine sunulan ıslahat projesini reddetti⁴⁹.

47. Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu: Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, İstanbul 1993, s. 197.

48. C.B. Norman, *Ermeniler'in Maskesi Düşüyor*, Yay. Haz., Yavuz Ercan, Ankara 1993, s. 63; Ayrıca bkz., William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, New York 1968, s. 327.

49. Esat Uras, *a.g.e.*, s. 475-482; Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 147-149, 168-169; Fahri H. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 403-404.

11 Mayıs 1895 Memorandumu'nun Bâb-ı Âli'ye takdim edildiği günlerde, Ermeniler'in coşkusu doruk noktaya ulaşmıştı. Ermeniler, büyük devlet temsilcilerinin bu ortak teşebbüsünü, İngiltere'nin kendilerine karşı olan teveccühüne, sevgisine bağlıyorlardı. Ayrıca, Times, Standart, Daily Telegraph, Daily Chronicle gibi İngiliz gazeteleri taraflı yazılar ve makaleler yayınlıyorlardı. Diğer taraftan, Gladstone'un Ermeniler lehine, Sultan'ın ve hükümetinin (Bâb-ı Âli) aleyhine söylediği nutuk da Ermeniler üzerinde müsbet ve çok derin bir etki yapmıştı. Ermeniler, Gladstone'un nutkunun küpürlerini, kutsal bir yazı gibi ceplerinde taşıyorlar ve gizlice okumaları için kendi aralarında dağıtıyorlardı⁵⁰.

Ancak projenin reddedildiğini gören Ermeniler, devletlerin dikkatlerini bu mesele üzerinde tutmak için 1895 Eylül'ünde İstanbul'da yeni bir olay çıkardılar. İstanbul olayları kısa zamanda Trabzon, Erzurum, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas, Antep ve Maraş vilâyetlerine de sirayet etti⁵¹. Buralarda Müslümanlar ile Ermeniler arasında çatışmalar oldu. Avrupa yeniden "Ermeni Mezâlimi" sloganı ile çalkalandı. Osmanlı Devleti'nin Ermeniler'i yok etmekte olduğu söylendi. İngiltere yine liderliği ele alarak derhal müdahale edilmesine taraftar oldu. Fakat Rusya, İngiltere'nin bu teklifine karşı çıkarak, güvenliğin kurulması için Osmanlı Devleti'ne fırsat verilmesini istedi. Fransa da, Rusya'yı desteklediğinden yalnız kalan İngiltere fazla ileri gidemedi. Bu sıralarda Osmanlı Devleti de bu isyanları bastırmaya muvaffak olmuştu.

II. Abdülhamid, iş başında kaldığı sürece Doğu Anadolu'yu savunarak, İngiltere'nin bu bölgeyi Türkiye'den koparıp; "Ermenistan" adı altında devlet kurma politikasını akim bıraktı. İngiltere, 1897 yılında da, yeni problemler yaratmaya devam ediyordu. Fakat 18 Nisan 1897 tarihinde Türk-Yunan Savaşı'nın başlaması, İslahat meselesinin Balkan Savaşı'nın sonuna kadar İngiltere tarafından buzdolabına konulması sonucunu verecektir.

Türkiye'ye karşı, İngiltere politikasında meydana gelen bu yön değiştirme "Ermeni Meselesi"nin arka plâna atılmasına yol açtı. Böylece İngiltere, bundan sonra Ermeniler'i Doğu'daki politikasının vasıtası olarak kullanmanın artık menfaatine olmadığını ve aksine kendi imparatorluğundaki Müslüman tebaasını memnun etmekle daha çok kazançlı çıkacağını dikkate almaya başlayacaktır.

50. *L'Angleterre et Les Arméniens (1839-1904)*, s. 35.

51. C.B. Norman, *a.g.e.*, s. 68-70; *L'Angleterre et Les Arméniens (1839-1904)*, s. 36-37; Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 155.

9-10 Haziran 1904 tarihinde, Almanya'ya karşı İngiliz-Rus birleşmesinin temelini atmak amacıyla İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın Revâl'de buluşmaları sonucunda, artık İngiltere'nin Rusya karşısında tampon bir devlete (Ermenistan'a) ihtiyacı yoktu. Kıbrıs'ı tasarrufu altında bulunduran, Mısır'ın 1882'de işgali ile Süveyş Kanalı'nı kontrol eden İngiltere, Hind yolunun kapanmasından artık korkmuyordu.

İngilizler, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında da Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak yolunda Ermeniler'e nasıl bel bağladıklarını şöyle açıklıyorlardı⁵²: "Ermeniler bizim küçük müttefikimizdir... bugün kendilerine ait müstakil bir hükümete sahip olmadıkları halde, büyük bir itimat ve arzu ile bize hizmette bulundular". Başka bir ifade ile, İngilizler Ermeniler'i, Doğu politikalarında kendi menfaatlarına kurban etmişlerdi.

52. *Aspirations et Agissement Révolutionnaires des Comités Arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane*, Constantinople 1917, s. 241.